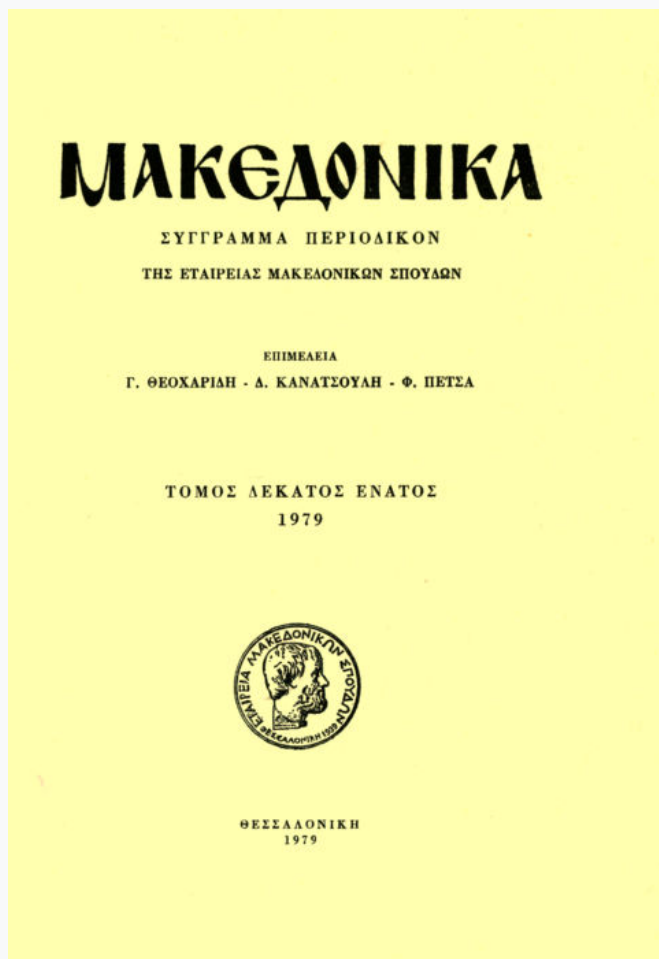

Μακεδονικά

Τόμ. 19, Αρ. 1 (1979)

Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.481](https://doi.org/10.12681/makedonika.481)

Copyright © 2014, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1979). Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. *Μακεδονικά*, 19(1), 433–448. <https://doi.org/10.12681/makedonika.481>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton University Press, Princeton, New York 1977, σελ. XIII + 325 (2 Graphs. 2 Maps. 40 Tables. 2 Appendices).

Ἡ ἀξιόλογος αὐτὴ μελέτη προτίθεται νὰ περιγράψῃ τὴν κατάστασιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις εἰς τὴν ὑπαιθρον κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπὸ μερικῶν ἱστορικῶν ὡς ἐποχὴ τοῦ «ἐκφεουδαλισμοῦ» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ Κεφ. I ἐξετάζεται εἰσαγωγικῶς τὸ πρόβλημα καὶ ἡ μέθοδος (The Problem and the Method, σ. 3-23). Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ σπουδαιότερα πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ (κατόπιν τῶν ὀλεθρίων προνομίων τῶν ἰταλικῶν πόλεων) ἀπέμεινεν ἡ γῆ (δστὴ ἀπέμεινε) καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς εἰσοδήματα. Εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι οἱ Παλαιολόγοι διένειμον εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τῶν προσωπικῶς εἰσοδήματα ἐκ τῆς γῆς ὑπὸ τὴν μορφήν «προνοίας», ἡ ὁποία συνοδευομένη κατ' ἀρχὰς ἀπὸ ὑποχρέωσιν παροχῆς ὑπηρεσίας πρὸς τὸ Κράτος κατήντησε κληρονομικὴ καὶ ἐν τέλει ἀπετέλεσε καὶ νομικῶς ἀνεξάρτητον ἰδιοκτησίαν προσώπων ἐπὶ ἐθνικῶν ἐδάφους. Τὰ αὐτὰ προνόμια ἀπέκτησε κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἰδίως αἱ μεγάλαι Μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ὑπαιθρος ἐτεμαχίσθη εἰς κτήματα ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τὸ Κράτος γαιοκτημόνων, λαϊκῶν ἢ κληρικῶν, μεγάλων ἢ μικρῶν. Οἱ χωρικοί, οἰκογένειαι ὀλόκληροι καὶ χωρία ὀλόκληρα, ἐγένοντο «πάροικοι» καὶ τὰ ἐκ τῶν καλλιεργουμένων κτημάτων εἰσοδήματα, εἰσπραττόμενα ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς φόροι, εἰσепράττοντο τώρα ὑπὸ τῶν γαιοκτημόνων.

Αὐτὴν τὴν κατάστασιν θέλουν μερικοὶ ἱστορικοὶ νὰ ὀνομάζουν «ἐκφεουδαλισμὸν» τοῦ Βυζαντίου, τὸν ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀποδέχεται καὶ ἡ σ. μας, παρ' ὅλον ὅτι ἡ κατάστασις αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν κλιμακωτὴν διάρθρωσιν τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας τῆς Δύσεως καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ διασωθεῖσαι πηγαὶ δίδουν εἰκόνα τῆς πραγματικῆς καταστάσεως ἐν τῇ συνόλῳ τῆς «Ἐκφεουδαλισμὸν» ὑπεστήριξε π.χ. ὁ G. Ostrogorsky, Pour l'Histoire de la Feodalité Byzantine, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Brussels 1956. Ὁρθῶς ὁμῶς παρετήρησε κατόπιν ὁ P. Lemerle: «...je pense qu'il faut éviter d'employer les mots 'seigneurial', 'féodal', et autres, venus du dehors avec un contenu, une histoire, une puissance d'évocation, auxquels la réalité byzantine n'a eu aucune part. Je crois d'autre part qu'il faut se garder autant que possible de schématiser... et il faut se souvenir que si Byzance a souvent créé et innové, elle n'a presque jamais formellement aboli ou systématiquement détruit l'état ancien... enfin, je dois dire que les idées de G. Ostrogorsky... ne me paraissent pas emporter d'emblée la conviction... d'un mot, rien ne nous autorise à admettre cette véritable disparition de la paysannerie libre et indépendante que serait sa transformation en parèques de l'état» (P. Lemerle, Esquisse pour une Histoire Agraire de Byzance. Les Sources et les Problèmes, «Revue Historique» 219(1958), juillet-septembre 1958, σ. 89 de l'extrait). Τὸν ἀμφισβητήσιμον ὅρον «ἐκφεουδαλισμὸς» θὰ χρησιμοποίησι πολλᾶκις ἡ σ. μας εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς.

Οἱ ἀναφερθέντες, «πάροικοι», οἱ ὁποῖοι εἶχον οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοὺς γαιοκτῆμονας, ἀφοῦ εἰς αὐτοὺς παρέδιδον μέρος τῶν εἰσοδημάτων τῶν, καὶ νομικὴν ἐξάρτησιν

ἐξ αὐτῶν, ἀφοῦ εἰς αὐτοὺς ἀνήκεν ἡ γῆ, τὴν ὁποίαν ἐκαλλιέργουν, παρουσιάζονται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος, περίοδον ἐκ τῆς ὁποίας διεσώθησαν πηγαί, ὁλόνεν πτωχότεροι καὶ ὁλόνεν ὀλιγότεροι καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενον προτίθεται νὰ μελετήσῃ ἡ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐργασίαν της.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἡμπορεῖ βέβαια νὰ ἀποδοθῇ εἰς καταστροφικοὺς παράγοντας τῆς ἐποχῆς, ὅπως αἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἰταλικῶν πόλεων, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ αἱ εἰσβολαὶ Καταλανῶν, Σέρβων καὶ Τούρκων. Τοῦτο ὁμῶς ἐν μέρει μόνον κατὰ τὴν συγγραφά, ἡ δὲ ποία προτίθεται νὰ ἀποδείξῃ διὰ τῆς παρούσης μελέτης της ὅτι πολὺ πρὸ τῶν καταστροφικῶν αὐτῶν αἰτίων, ἤδη εἰς τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 14ου αἰῶνος, παρουσιάζεται ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ αὐτὴ ἐξασθένησις τῆς ὑπαίθρου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος.

Αἱ πηγαὶ τῆς εἰναι κυρίως «περιορισμοί» καὶ «πρακτικὰ», ἔγγραφα δηλαδὴ βυζαντινῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, διασωθέντα εἰς τὰς Μονὰς καὶ ὀριοθετοῦντα ἢ ἀπαριθμοῦντα κτήματα λαϊκὰ ἢ ἐκκλησιαστικά. Εἶναι ὁμῶς αἱ πηγαὶ τῆς περιορισμέναι α) χρονικῶς, διότι τοιαυτὰ ἔγγραφα, ἀνήκοντα, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, διεσώθησαν εἰς ἱκανοποιητικὸν ἀριθμὸν ἰδίως ἐκ τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ 14ου αἰῶνος (1340), β) γεωγραφικῶς, διότι τὰ μοναστηριακὰ κτήματα τῶν ἐγγράφων τούτων εὐρίσκοντο εἰς τὴν Μακεδονίαν, μεταξὺ τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τοῦ Στρυμόνος, καὶ γ) κοινωνικῶς, διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἐγγράφων ἀφοροῦν εἰς κτήματα μοναστηριακὰ καὶ ὄχι ἰδιωτικά, ἐνδὲ ἔγγραφα ἰδιωτικῶν ἄλλοτε κτημάτων διεσώθησαν μόνον, ὅταν τὰ ἐν λόγῳ κτήματα περιήλθον εἰς τὰς Μονὰς καὶ ἐγένοντο καὶ αὐτὰ μοναστηριακά. Οὕτως αἱ πηγαὶ τῆς σ. δίδουν εἰκόνα τῆς καταστάσεως μόνον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» γεωργῶν. Ἐὰν ὑπῆρχον συγχρόνως καὶ ἐλεύθεροι κτηματῖαι γεωργοί, οὗτοι εἶναι ἀόρατοι εἰς τὰς πηγὰς τῆς σ. Τὴν παρατήρησιν αὐτὴν κάμνει ἡ ἰδία, ἀλλὰ θεωρεῖ λίαν πιθανόν (most probable) ὅτι «ὁ μέγας ὄγκος τῶν ἀγροτῶν κατὰ τὸ ὕστερον Βυζαντινὸν Κράτος συνίστατο πράγματι ἀπὸ ἐξηρητημένους ἀγρότας, οἱ ὅποιοι οὕτως ἔζων ὑπὸ δρους ὁμοίους τῶν διαφαινομένων εἰς τὰς (ὑπαρχούσας) πηγὰς» (σ. 11). Οὕτως ἡ σ. ἤδη ἤρχισε νὰ οἰκοδομῇ ἐπὶ μῆδς πιθανότητος.

Ἡ ἰδία ἡ σ. προλαμβάνει περαιτέρω καὶ ἄλλας δυσκολίας παρατηροῦσα ὅτι ἦτο δυνατόν ἀγρόται ἐξαρτῶμενοι ἀπὸ ἰδιώτας κτηματίας νὰ ἔζων καὶ νὰ εἰργάζοντο ὑπὸ δρους διαφορετικοὺς ἐκείνων τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, ἀφοῦ τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων δεικνύουν ὅτι οἱ «πάροικοι» ἰδιωτῶν εἶχον μεγαλυτέραν περιουσίαν τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, καὶ οὕτω τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης της θὰ πρέπει νὰ περιορισθοῦν μόνον εἰς τοὺς «παροίκους» τῶν Μονῶν. Τὴν δυσκολίαν ὁμῶς ὑπερνικᾷ ὑποδεικνύουσα ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων ἀφοροῦν εἰς ἰδιοκτησίας ἐκείνης μόνον τῆς μέσης ὁμάδος κτηματιῶν, οἱ ὅποιοι ὑπῆρθησαν εἰς τὸν στρατὸν καὶ εἰργάζοντο ἐτήσιον εἰσόδημα φθάνον τὰ 80 ὑπερπρῶτα καὶ τῶν ὁποίων οἱ «πάροικοι» ἔζων ὑπὸ δρους διαφορετικοὺς ὄχι μόνον τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν «παροίκων» καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἰδιωτῶν κτηματιῶν (σ. 12). Ἐγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων διεσώθησαν βεβαίως ὀλίγα, εἶναι ὁμῶς τοῦτο τεκμήριον ὅτι καὶ τὰ ἰδιωτικά κτήματα ἦσαν ὀλίγα; Παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις (it cannot be documented), ἡ σ. πρὸς τούτοις πιστεύει ὅτι «τὰ ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν μοναστηριακῶν 'πρακτικῶν' ἐπιτευχθέντα συμπεράσματα τῆς μελέτης της πιθανῶς ἐπεκτείνονται καὶ εἰς τοὺς ἐξηρητημένους ἀγρότας τῶν μεγάλων κτηματιῶν, ἄνκαι ἴσως ὄχι εἰς τοὺς ἐξηρητημένους ἀγρότας τῶν μικρῶν κτηματιῶν». Παρὰ τὴν τελευταίαν ταύτην μικρὰν παραχώρησιν προχωρεῖ εἰς τὴν γενίκευσιν, ὅτι «ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐξηρητημένων ἀγροτῶν εἰς τὰς ἐλαττωμένους κτήσεις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας... ἔζη ὑπὸ δρους ὁμοίους ἐκείνων τῶν μοναστηριακῶν 'παροίκων' τῆς Μακεδονίας» (σ. 12/3). Καὶ πάλιν λοιπὸν ὑπάρχει ἓνα «πιθανὸς». Μὴ ὑπαρχουσὼν πη-

γών περί του ἐναντίου εἶμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν τὰ συμπεράσματα τῆς συγγραφῆς, ἀλλὰ μετ' ἐπιφυλάξεως.

Λόγῳ τῶν χιλιάδων ἀγροτικῶν καλλιεργητικῶν μονάδων (household), τῶν ἐμφανιζομένων εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀπογραφικὰ ἔγγραφα, καὶ λόγῳ τῶν πολλῶν ἀπόψεων δυνατῆς ἐξετάσεώς των, ἡ σ., διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς γενικώτερα συμπεράσματα, ἐφαρμόζει καὶ ποσοτικὴν ἀνάλυσιν τῶν στοιχείων των καὶ πρὸς τοῦτο χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτὴ, ὡς καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτῆς (Κ. V. Hvostova, J. Lefort), ἠλεκτρονικὸν ἐγκέφαλον (computer), εἰς περιορισμένον βεβαίως βαθμὸν, ἐξ οὗ καὶ οἱ πολλοὶ στατιστικοὶ πίνακες εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς.

Ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ὑπαρχόντων «πρακτικῶν» ἐπιλέγει «πρακτικὰ» τὸν ἀπογραφὸν ἀπὸ τοῦ 1301-1341 τῶν μονῶν 1. Ἰβήρων, 2. Λαύρας, 3. Ξενοφώντος, 4. Ζωγράφου, καὶ 5. Χιλανδαρίου, τὰ ὁποῖα θὰ ἀποτελέσουν τὸν κύριον κορμὸν τοῦ ὕλικου τῆς (main sample) καὶ τὰ ὁποῖα θὰ περιορίσουν τὴν ἐρευνὰν τῆς βασικῶς εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, ἀφήνοντας ἔξω τὰ ἀποσπασματικὰ «πρακτικὰ» τῆς μονῆς Ξηροποτάμου καὶ ἐπιφυλάσσοντάς τινι νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τῆς τὰ καθυστερημένως δι' αὐτὴν δημοσιευθέντα «πρακτικὰ» τῆς μονῆς Ἑσφιγμένου (ἐκδ. Μ. Lefort) καὶ νὰ ἐξετάσῃ χωριστὰ «πρακτικὰ» ἀφορῶντα εἰς χωρία τοῦ Θέματος Στρυμόνος.

Τὸ Κεφ. II ἔχει ὡς ἀντικείμενον ἐξετάσεως τὸ «χωρίον» (the village), τὴν βασικὴν μονάδα ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως πληθυσμοῦ, καὶ μελετᾷ τὰς σχέσεις μεταξὺ γαιοκτῆμονος καὶ «χωρίου» ὡς ἐνότητος (σ. 24-71).

Διαπιστωθέντος πρώτον ὅτι τὸσον τὸ κλίμα ὅσον καὶ αἱ καλλιέργειαι (πλὴν καπνοῦ καὶ ὀρύξης) ἦσαν αἱ αὐταὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὴν Μακεδονίαν ὡς καὶ σήμερον καὶ ὅτι ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ εἰς αὐτὴν ἦτο σημαντικὴ (34,3 ἄτομα, λίαν πιθανῶς, ἀνά χμ²), τὸ ἥμισυ δηλαδὴ τῆς σημερινῆς, καταλήγει εἰς τὰς ἐξῆς διαπιστώσεις: α) Ἄνκαὶ ἡ κοινότης τοῦ «χωρίου» ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῇ παραγωγικὴν ἐνότητα, ὡς φορολογικὴ ἐνότης ὅμως ἔχει χάσει τὸ πλεῖστον τῶν λειτουργιῶν τῆς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Οὕτε ἡ συλλογικὴ φορολογικὴ εὐθύνη οὕτε τὸ «δικαίον τῆς προτιμῆσεως» (ἡ ὑποχρεωτικὴ προτίμησης κοινωνικῶς ἀδυνατοτέρων γειτόνων κατὰ τὴν πώλησιν ἢ ἐκμίσθωσιν κρατικῶν ἀγροτοτεμαχίων) ἐλειτουργοῦν, ὅπως ταῦτα ἐλειτουργοῦν κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα (σ. 58). β) Εἰς τὰς βασικὰς οἰκονομικὰς του σχέσεις πρὸς τοὺς γαιοκτῆμονας τὸ «χωρίον» ἐνεργεῖ ὡς ἡνωμένον σύνολον (σ. 61). γ) Εἰς τὰς νομικὰς του σχέσεις πρὸς τοὺς γαιοκτῆμονας τὸ «χωρίον» ἐνεργεῖ ὡς νομικὸν πρόσωπον ἀντιπροσωπευόμενον ὑπὸ τοῦ «νομοκοῦ» του, ὁ ὁποῖος συνήθως εἶναι ἱερεὺς (σ. 63).

Τὸ γενικὸν ὅμως συμπέρασμα τῆς σ. εἶναι ὅτι τὸ μακεδονικὸν «χωρίον» κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἶχε χάσει ἢ ἔχανε ταχέως τὴν ἀνεξαρτησίαν του. Διετῆρει βεβαίως κάποιαν συνοχὴν καὶ μερικὰ ἴχνη τῆς λειτουργίας του ὡς συνόλου. Διὰ τὸ Δημόσιον δηλ. ἐξηκολοῦθε νὰ ἀποτελῇ σύνολον γῆς καὶ κατοικῶν. Εἰς τὰς οἰκονομικὰς του σχέσεις πρὸς τὸν γαιοκτῆμονα ἐνήργει βεβαίως ὡς σύνολον καὶ διετῆρει νομικὰς καὶ διοικητικὰς λειτουργίας. Ἀλλὰ «Ἡ ὑπαίθρος εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος ἐξεφεοδάλιζετο ταχέως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Ὀλόκληρα «χωρία» ἢ τμήματα «χωρίων» ἐδίδοντο εἰς μοναστηριακοὺς καὶ λαϊκοὺς γαιοκτῆμονας. Αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατεῖχον μεγάλας ἰδιοκτησίας εἰς αὐτὰ (τὰ Θέματα), ἐνῶ τῆς Λαύρας καὶ τῶν Ἰβήρων ἦσαν αἱ πλουσιώτεραι εἰς γαῖας καὶ «παροίκους» (σ. 64/5). Καὶ ὅμως καθ' ὁμολογίαν τῆς συγγραφῆς: «Εἰς ἀριθμὸν μικρῶν καὶ μετρίων λαϊκῶν γαιοκτημόνων εἶχε δοθῇ ἰδιοκτησία εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν (βλ. Appendix I)... Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς πληροφορίες περὶ αὐτῶν. Ὑπάρχει μόνον μικρὸς ἀριθμὸς «πρακτικῶν» λαϊκῶν γαιοκτημόνων» (σ. 65). Ὑπ' αὐτοὺς τοὺς δρους ὅμως πῶς ἐπιτρέπονται γενικεύσεις μὲ βάσιν μόνον τὰ «πρακτικὰ» τῶν Μονῶν καὶ πῶς ἡμπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐκφεοδάλισμοῦ τῶν Θεμάτων Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος, ὅταν τὰ

κτήματα τῶν Μονῶν αὐτῶν δὲν καλύπτουν παρὰ μέρος μόνον τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῶν ἐν λόγῳ Θεμάτων;

Καὶ μία παρατήρησις γεωγραφικῇ: Τὸ χωρίον Μαμντζιῶνος (P e t i t, Chil. No 92), τὸ ὅποσον δις ἀναφέρει ἡ σ. ὁμοῦ μετ' ἄλλων κτημάτων μόνον τοῦ "Αθῶ εἰς τὴν Χαλκιδικήν, (σ. 45 καὶ σ. 61), ἐπρεπε νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀλλὰ παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν: ... *ἔχειν δὲ τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονήν* (Χελανδαρίου) *καὶ τὸ παρὰ τὰ παρὰ πὸ λ ι α ἡμισυ τοῦ χωρίου τῆς Μαμντζιῶνας*. Act. Chil. 92,5 (βλ. καὶ Act. Chil. 60, 29-Ἄνδρον. Β', 1321-61, 26-Ἄνδρον. Γ', 1321-82, 1). Ἐκεῖτο λοιπὸν τὸ χωρίον τῆς Μαμντζιῶνας *«περὶ τὰ παραπόλια»*, τὰ προάστεια δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὅποια ἐλέγοντο *παρὰ πὸ λ ι α* (= παρὰ τὴν πόλιν). Βλ. προχείρως Σ κ α ρ λ ἄ - τ ο υ Β υ ζ α ν τ ί ο υ, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθῆναι 1860-69, τόμ. Β', σ. 1 κ.ε.

Εἰς τὸ Κεφ. III: Οἰκογένεια καὶ συγγενεῖς (Family and kinship, σ. 72-107), ἡ σ. ἀναζητεῖ τὰ ὅπισθεν τῆς φορολογικῆς προσόψεως τῶν «πρακτικῶν» διαφαινόμενα ἔχνη τῆς ὁργανώσεως τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὰς συγγενεῖς αὐτῆς σχέσεις, διὰ νὰ παρουσιάσῃ ἀρκετὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας εἰς τὴν βάσιν τῆς, ὅπου «institutions were formed by an interaction of spontaneous social links, state action, and developing feudalism (!)» (σ. 72).

Τί κρίμα ὅμως ὅτι αἱ πηγαὶ δὲν τὴν βοηθοῦν πολὺ καὶ μὲ ἀξιέπαινον εἰλικρίνειαν ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ φορολογικὴ μορφή τῶν «πρακτικῶν» ἀποκρύπτει τὴν πραγματικὴν ὁργάνωσιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας: «it is dangerous to assume that the information given in the 'Praktika' always reflects the actual organisation of society, since the 'Praktika' were drawn up for fiscal purposes and may, therefore, merely reflect a bureaucratic structure superimposed on the actual and disguising it» (σ. 72). Παρ' ὅλον τοῦτο ἐπιιδίεται γενναίως εἰς κοπιαστικὴν καὶ ἐξονησιτικὴν ἀνάλυσιν τῶν ὑπαρχόντων εἰς αὐτὰ στοιχείων.

Μετὰ τὴν διασάφισιν τῶν ἐννοιῶν: «Οἰκογένεια» (family) = Μονὰς ἀτόμων βιολογικῶς ὁμαίων ἢ διὰ γαμίας συγγενείας συνδεδεμένων, «καλλιεργητικὴ ὁμάς» (household) = Μονὰς συνοικούντων συνιδιοκτητῶν καλλιεργητῶν, καὶ «Ἐστία» (hearth) = Μονὰς φορολογικῶς συνυποχρέων, καὶ τῶν περιπτώσεων, κατὰ τὰς ὁποίας αὐταὶ συμπίπτουν ἢ παραμένουν χωρισμέναι, ἐξετάζεται ἡ οἰκογένεια εἰς τὸν βιολογικὸν κοινωνικὸν τῆς ρόλον.

Διαπιστοῦται ὁ πατριαρχικὸς χαρακτὴρ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας καὶ αἱ διάφοροι μορφαὶ αὐτῆς: «Κυτταρικὴ μορφή» (nuclear family) = Σύζυγοι καὶ ἄγαμα τέκνα. «Καθῆτως ἡῤῥημένη μορφή» (vertically extended family) = Γονεῖς καὶ νυμφευμένα ἢ ὑπανδρὰ τέκνα μετὰ ἢ ἄνευ ἰδίων τέκνων, δύο ἢ τρεῖς δηλαδὴ συνοικοῦσαι γενεαί. «Πλαγίως ἡῤῥημένη μορφή» (laterally extended family) = Οἰκογένεια κυτταρικῆς μορφῆς συνοικούντων ἀδελφῶν. Καὶ μία τετάρτη μικρὰ κατηγορία καθῆτως καὶ πλαγίως ἡῤῥημένον οἰκογενεῖαν.

Ἐκ τοῦ σχετικοῦ πίνακος μορφῶν οἰκογενειῶν (table III-1, σ. 81) διαπιστοῦται ὅτι εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος δὲν ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφή οἰκογενείας, ὅπως συμβαίνει τοῦτο εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, καὶ ὅτι ἐν γένει ἡ ἐπομένη κατηγορία δὲν εἶναι ἡ καθῆτως, ἀλλὰ ἡ πλαγίως ἡῤῥημένη μορφή οἰκογενείας. Ἡ δικὴ μας ἀπορία εἶναι, μήπως τοῦτο σημαίνει ὅτι εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφή, ἔχομεν αὐτὴν τὴν ἐποχὴν πολλοὺς νεοφερμένους, «παροίκους», οἱ ὅποιοι δὲν ἐπρόφθασαν ἀκόμη νὰ ἀυξήσουν καθῆτως καὶ πλαγίως τὰς οἰκογενείας τῶν; Καὶ πόθεν προήρχοντο ἄραγε οἱ νεοφερμένοι αὐτοὶ «παρόικοι»; Ἡ γνῶμη τῆς σ. εἶναι ὅμως ἄλλη: «vertically extended families may be important in a society, but cannot predominate statistically because of the shortness of the life and perhaps because of economic reasons» (σ. 82). Πῶς ἐξηγεῖται ὅμως τότε ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν κυτταρικὴν μορφήν οἰκογενείας εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω Θέματα; Δὲν ἐξηγοῦν ταῦτην τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῆς σ., ὅτι «although the nuclear family is statistically predomi-

nant, the great majority of people must have lived in a extended household of somekind at a certain point in their lives» και ότι «the poorer households tend to consist of nuclear families, whereas larger households coincide with possession of land» (σ. 85). Είς τὴν πλέον πιθανὴν ἐξήγησιν θά φθάσῃ ἡ σ. περαιτέρω (σ. 101) ἐξ ἄλλων δεδομένων.

Ὁρθῇ βεβαίως φαίνεται ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῶν ἀγροτικῶν καλλιεργητικῶν ομάδων εἰς τὰ «πρακτικά» τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔχομεν ὀγκώδεις παραχωρήσεις γαιῶν καὶ «παροίκων» εἰς μοναστήρια καὶ εἰς ιδιώτας (σ. 89). Ἡ ἐκ τοῦ σχετικοῦ ὁμῶς πίνακος (Table III-4, σ. 90) παρατήρησις, ὅτι ἡ ἀναλογία ἀνδρῶν ἀρχηγῶν καλλιεργητικῶν ομάδων παραμένει ἐν τῷ χρόνῳ σταθερά, δὲν ὀδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ὅποιανδήποτε ἐπίδρασιν καὶ ἂν ἔσχον ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1320 καὶ ἡ γενικὴ ἀστάθεια ἐπὶ τῆς δημογραφίας τῆς ἀγροτικῆς Μακεδονίας, σχεδὸν οὐδεμίαν ἐπίδρασιν εἶχον ἐπὶ τῆς γενικῆς φυλετικῆς συνθέσεως τῶν ἀρχηγῶν τῶν καλλιεργητικῶν ομάδων» (σ. 89). Ὅχι μόνον διότι, ὡς ἡ ἰδία ἡ σ. παρατηρεῖ, «since the rate of remarriage of widowers is even less visible, no accurate statistical comparison may be established» (σ. 89), ἀλλὰ καὶ διότι δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ἀρνηθῶμεν τελείως δημογραφικὰς ἀλλαγὰς εἰς περιόδους μεγάλων ἀναστατώσεων, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν πολεμικῶν τῶν γεγονότων ἔχουν ἀντίκτυπον κυρίως εἰς τὸν ἀνδρικὸν πληθυσμόν. Ἀλλωστε διάφορα περὶ τούτου λέγει, ὡς θά ἰδοῦμε, ἡ σ. περαιτέρω εἰς σ. 236 καὶ σ. 241.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον τῆς ἀγροτικῆς μακεδονικῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἰδία ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «our records do not permit us to follow the workings of these laws in detail» (σ. 90), τί ἀξίαν ἔχουν αἱ γινόμεναι παρατηρήσεις, ὅτι π.χ. οὔτε ἡ Νεαρά τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α', ἡ ἐπιδικάζουσα μόνον τὸ τρίτον τῆς περιουσίας εἰς ἀτέκνους χήρας ἢ χήρους ('Αρμενόπ., 'Εξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. VIII, σ. 638, 662, 664), οὔτε ὁ βυζαντινὸς νόμος, ὁ προτιμῶν ἐν τῇ κληρονομίᾳ τὸν ἀδελφὸν θανόντος, συζύγου ἀτέκνου χήρας ('Αρμενόπ., 'Εξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. III, σ. 638), φαίνεται νὰ εἶχον ἐφαρμογὴν εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις (σ. 91/2). Τὸ χρήσιμον θά ἦτο νὰ μαθαίναμε εἰς ποίας περιπτώσεις δὲν εἶχον ἐφαρμογὴν. Ἐπίσης, ἐφ' ὅσον εἰς τὰ «πρακτικά», μόνον ὅταν γυναικα εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ομάδος, ὁ ἀπογραφεὺς σημειοῖ αὐτὴν ὡς χήραν, τί συμπέρασμα ἡμπορεῖ νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ γυναικῶν χηρῶν εἰς τὸν σχετικὸν πίνακα (Table III-4, σ. 90), ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἰδία ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι «this phenomenon, unfortunately cannot be studied in detail, since we cannot form even a gross estimate of widowers» (σ. 92), καὶ τί ἀξίαν ἔχουν αἱ παρατηρήσεις, ὅτι τὸ φαινόμενον γυναικὸς ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ομάδος εἶναι παροδικόν, ἰσχύον ἀπὸ τῆς χηρείσεώς της μέχρι τοῦ νέου γάμου της (σ. 94), καὶ ὅτι τὸ φαινόμενον ἀρρένων ἀδελφῶν ἀπὸ κοινοῦ ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ομάδος ἰσχύει μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ἐνὸς ἐξ αὐτῶν;

Ἀντιθέτως, ἀκριβὺς ἐπειδὴ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν πινάκων III-6 καὶ III-7 (σ. 99) «are not and cannot be entirely accurate», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφεῖς δὲν προχωροῦν πολὺ εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν συγγενικῶν σχέσεων οἰκογενειῶν, πολλάκις οὔτε μέχρι τοῦ συγγενικοῦ βαθμοῦ πρώτων ἐξαδελφῶν, θεμελιούται αὐτὴν τὴν φορὰν ἡ παρατήρησις τῆς σ., ὅτι «the real number of related households exceeds the number of relationships which have been registered by the apographeus» (σ. 100), καὶ ἐπομένως τὸ παρατηρούμενον, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνευ συγγενειῶν καλλιεργητικῶν ομάδων αὐξάνει αἰφνιδίως κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τὸ 1338-1341 εἰς 62% ἔναντι 44% τῶν προηγουμένων ἀπογραφῶν τοῦ 1300-1301 καὶ 1320-1321, ὀδηγεῖ πράγματι εἰς τὸ λιαν πιθανόν συμπέρασμα τῆς σ., ὅτι «ἐξηφανίσθησαν πολλὰ ἀπὸ τὰς παλαιὰς καλλιεργητικὰς ομάδας τῶν χωρίων καὶ μέγα ποσοστὸν ἐξ αὐτῶν ἀντικαταστάθῃ ὑπὸ νεοφερμένων, οἱ ὅποιοι συνήθως δὲν συγγενεῖον μεταξύ τῶν» (σ. 101). Διαιτί

όμως εξηφανίσθησαν πολλοί εκ των παλαιών καλλιεργητικών ομάδων των χωρίων μετά τας μέχρι του 1321 απογραφάς, μετά δηλαδή τον εμφύλιον πόλεμον του 1320, αν όχι λόγω της πολιτικής ασταθείας μετ' αυτόν, της οποίας την δημογραφικήν επίδρασιν έμειωσε προηγουμένως ή συγγραφέας (βλ. σ. 89);

Τό γενικόν συμπέρασμα του κεφαλαίου είναι, ότι «άνκαι ή κυτταρικής μορφής οικογένεια ήτο ή επικρατούσα μορφή οργανώσεως της καλλιεργητικής ομάδος εις την βυζαντινήν Μακεδονίαν, σύνηθες ήτο να ζουν υπό την ατήν στέγην διάφοροι συγγενείς. 'Επί πλέον μέγας αριθμός οικογενειών του χωρίου είχαν μεταξύ των συγγενειών εξ αίματος ή άγχιστείας. Άνκαι δέν γνωρίζομεν όλες τās επιπτώσεις της συγγενείας αυτής, γνωρίζομεν ότι διεδραμάτιζε ρόλον εις την κληρονομίαν της κτηματικής περιουσίας και εις την φροντίδα των ήλκιωμένων και των έχοντων ανάγκην προστασίας» (σ. 107). Όμοιολογούμενος συμπέρασμα όχι ανάλογον του μεγάλου κόπου της συγγραφείας.

Εις τό κεφ. IV ή σ. εξετάζει τά όνόματα (Names, σ. 108-141), όνόματα βαπτιστικά και όνόματα επίθετα, των «παροίκων» της Μακεδονίας, όπως ταύτα εμφανίζονται εις τά έγγραφα των μονών του 'Αγίου Όρους εις τρεις απογραφάς (1300-1301, 1320-1321, 1338-1341), και κάνει ενδιαφερούσας παρατηρήσεις:

Τά βαπτιστικά όνόματα προέρχονται κατά τό πλείστον από την χριστιανικήν θρησκείαν, αλλά υπάρχουν και βαπτιστικά άναφερόμενα εις φυσικά χαρακτηριστικά, εις ήθικά χαρακτηριστικά, εις τοπωνύμια, εις προλήψεις ή είναι ξένης καταγωγής (πολύ όλίγα, μεταξύ των οποίων τό Lumbertos θα ήμπορούσε να είναι Humbert και όχι Robert, ως λέγει ή σ. εις σ. 113) ή είναι έθνικά. 'Η έπιλογή άσυνήθων βαπτιστικών όνομάτων όφειλεται εις την έπιθυμίαν να τιμηθούν ζώντες ή νεκροί συγγενείς (σ. 117), άνκαι δέν διακρίνεται σχέδιον όνοματοθεσίας (no pattern can be established, σ. 114), πλην της διαιωνίσεως των όνομάτων των προγόνων διά των απογόνων (σ. 118).

Τά επίθετα όνόματα δηλούν τέχνην ή επάγγελμα ή είναι τοπωνυμικά ή παρατσούκλια (nicknames) ή προέρχονται από παρατσούκλια (Table IV-1, σ. 121).

Τά τοπωνυμικά δεικνύνουν μετανάστευσιν εις Μακεδονίαν α) εκ της κάτω Έλλάδος, γενομένην, λίαν πιθανώς, μετά την άποκατάστασιν της βυζαντινής κυριαρχίας εις την Μακεδονίαν (μετά τό 1224) ή και μετά την άποκατάστασιν του βυζαντινού Κράτους εις την Κωνσταντινούπολιν (μετά τό 1261), β) εκ των νήσων του Αιγαίου, γενομένην, λίαν πιθανώς, μετά τους πολέμους του Μιχαήλ Η' προς τά υπολείμματα των λατινικών κρατιδίων, οι όποιοι έκαμον δύσκολον την ζωήν εις τās νήσους, γ) πολύ όλίγα τοπωνυμικά δεικνύνουν μετανάστευσιν εκ Μ. 'Ασίας, και δ) τά πλείστα τοπωνυμικά δεικνύνουν μετανάστευσιν εντός της Μακεδονίας από τόπου εις τόπον ως άποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου του 1320.

Εις τον πίνακα IV-2 (σ. 131) ή σ. δίδει την στατιστικήν κατανομήν εις έκατοστιαία ποσοστά των τοπωνυμικών διαφόρων τόπων κατά τās τρεις απογραφάς, του 1300-1301, 1320-1321 και 1338-1341, εις τό Θέμα Θεσσαλονίκης. Παρατηρούμεν όμως ότι κατά την δευτέραν απογραφην (του 1320-1321) τά ποσοστά των τοπωνυμικών εκ των νήσων του Αιγαίου αυξάνουν εις 13% έναντι 8% της προηγούμενης απογραφής (του 1300-1301). Του-τό όμως δέν συμφωνεί με την προηγούμενην (σ. 128) υπόθεσιν της σ., ότι ή μετανάστευσις αυτή έγένετο, λίαν πιθανώς, μετά τους πολέμους του Μιχαήλ Η' κατά των υπολειμμάτων των λατινικών κρατιδίων, άφου ό Μιχαήλ Η' άπέθανε την 11ην Δεκεμβρίου 1282 και οι πόλεμοι του είχαν τελειώσει 20 έτη πρό της απογραφής του 1300-1301. 'Η μετανάστευσις αυτή πρέπει να έγένετο μεταξύ 1300 και 1320.

Πολύ ενδιαφερόντων είναι οι πίναξ IV-3 (σ. 132), ό όποίος δίδει έκατοστιαία ποσοστά ολα-βικών όνομάτων κατά τās τρεις γνωστές απογραφάς εις τό Θέμα Θεσσαλονίκης, και ό πίναξ

IV-4 (σ. 133), ό όποίος δίδει έκασοστία έποσοστά σλαβικών όνομάτων κατά τās τρεις άπογραφάς τοῦ 1316, τοῦ 1325 καί τοῦ 1341 εἰς τό Θέμα Στρυμόνος.

Εἰς τόν πρῶτον τὰ ποσοστά κατέρχονται ἀπό 8% τὸ 1300-1301 εἰς 5% τὸ 1320-1321 καί εἰς 3% τὸ 1338-1341. Εἰς τόν δεύτερον τὰ ποσοστά κατ' ἀρχάς κατέρχονται ἀπό 26% τὸ 1316 εἰς 16% τὸ 1325, ἀλλά ἀνέρχονται εἰς 30% τὸ 1341.

Πρώτη διαπίστωση εἶναι, ὅτι εἰς τό Θέμα Στρυμόνος ἔχομεν περισσότερα σλαβικά ὀνόματα παρά εἰς τό Θέμα Θεσσαλονίκης. (Πολὺ περισσότερα ἔχομεν εἰς τό Θέμα Στρωμνίτης, βλ. σ. 133/4). Δὲν πρόκειται ὁμως περί σλαβικών πληθυσμῶν. Ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ἡ σ., οἱ φορεῖς σλαβικών βαπτιστικών ὀνομάτων εἶναι μέλη ἑλληνικῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν φέρουν σλαβικὸν ἐπίθετον. Πρόκειται λοιπὸν περί ἐπιβωσάντων σλαβικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων, καταγομένων ἐκ παλαιῶν δημογραφικῶν καταστάσεων (ὅταν ὑπῆρχον αἱ Σκλαβηνῖαι), τὰ ὁποῖα μετεδόθησαν ἐκ παραδόσεως εἰς ἀπογόνους. Λέγει ἡ σ. «It would be dangerous to try to draw firm conclusions about the ethnic composition of the macedonian countryside» (σ. 133). Καί «a certain number of the peasant families under examination have one or more members who bear a clearly slavie name such as Drazos, Sneagoula, Dragosthlaivos and so on. These families do not necessarily, indeed do not usually, have a proper name which denotes immigration from a slavie region; rather, it is the names themselves which are slavie» (σ. 132).

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀσχοληθῶμεν, ὅπως ἡ σ., μὲ μεμονωμένα ξενικά ὀνόματα, ὅπως Ἀλβανίτης, Βλάχος, Βλαχόπουλος ἢ Ἀρμενόπουλος (σ. 130) ἢ Μπέρων ὁ Φράγγος, Μιχαήλ Βασμούλος (Γασμούλος δηλ.) ἢ Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἰουδαίων (σ. 134), τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουν παράδοσιν ὀνοματοθεσίας ἢ προσωπικὴν περιπέτειαν ζωῆς. Οὐτε βεβαίως μὲ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν «nicknames» (παρτσούκλια) ἢ τὴν ἐξακρίβωσιν ταυτότητος διὰ τῶν συγγενικῶν δεσμῶν (ὡς π.χ. Γεώργιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Ζαχαρίου ἡ χήρα Ζωὴ ἡ Τυκαλῶ) (σ. 135-140). Πλέον ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ γενικά συμπεράσματα τῆς συγγραφῆς: α) Ὁ συνθέτερος καὶ συνεχέστερος τρόπος ταυτισμοῦ προσώπων εἶναι ὁ διὰ τῶν συγγενικῶν δεσμῶν: «It seems clear that over time the most constant, common, and viable form of identification was stated or unstated family relationship, while identification by toponymic and craft, common in the first half of the fourteenth century, was less commonly used in the very early 'apographai' and was no longer much employed in the fifteenth century». β) Σημειοῦνται μεταναστεύσεις ἀγροτῶν εἰς Μακεδονίαν ἐξ ἄλλων μερῶν τοῦ Κράτους: «it is also obvious that among the peasants of Macedonia there were some who had immigrated from other regions of the empire into what may have seemed a safe area» (σ. 140). Καί γ) Σημειοῦνται καὶ φυγαὶ «παροίκων» ἐκ τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων: «The fourteenth century byzantine 'paroikos' was a man whose every close relative and every possession was known to his landlord and to the state. And yet despite this fact, and despite the presumed effort, of the landlord to keep his 'paroikoi' on the domain, there was in this period a significant movement of families of 'paroikoi' out of the monastic lands into places where we cannot find them because of the paucity of the sources» (σ. 141). Διαπιστοῦται λοιπὸν ἐκ τῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἀθῶ ἡ ὑπαρξὶς πυρῆνος γηγενοῦς ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Τοῦτο ἐκ τῆς σταθερότητος τῆς ὀνοματοθεσίας. Διαπιστοῦται καὶ κίνησις «παροίκων» παρὰ τὰς ὑποχρεώσεις των, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι μάλλον ἀποτέλεσμα ἀνωτέρας βίας ἐκ πολεμικῶν γεγονότων.

Τό Κεφ. V, εἰς τό ὁποῖον ἐξετάζεται ὁ ἐξερτημένος ἀγρότης καὶ τὰ περιουσιακά του στοιχεῖα (the depended peasant and his holding), εἶναι τό μεγαλύτερον τῆς ἐργασίας τῆς συγγραφῆς (σ. 142-222) καὶ τό δυσκολώτερον μέρος τῆς ἐρεύνης τῆς. Εἰς αὐτό μελετῶνται α) ἡ κοινωνικὴ ὑπόστασις τοῦ «παροίκου» (the status of paroikos), β) τὰ περιουσιακά στοι-

χεία του αγρότου και ὁ φόρος του (the peasant holding and the telos), γ) ἡ ἀπαλλοτριώσις τῶν περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἡ κληροδότησις (alienation of the holding and inheritance), καὶ δ) ὁ γεωργὸς καὶ ὁ γαιοκτήμων (the peasant and the land lord).

The status of paroikos. Ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι δὲν ἔχει καθορισθῇ σαφῶς οὔτε ἡ ἀκριβὴς μορφή οὔτε ἡ ἔκτασις τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸ Δημόσιον, τὴν Μονὴν ἢ τὸν Γαιοκτήμονα τοῦ «παροίκου», τοῦ ἐξηρητημένου δηλαδὴ βυζαντινοῦ αγρότου τοῦ 14ου αἰῶνος (neither the exact form of the dependence nor its extent have been clearly established, σ. 142). Ἐπειτα, ὑπάρχει ἡ ἀποψις, ὅτι ὑπῆρχον ἐλεύθεροι γεωργοὶ κατὰ τὸν 13ον καὶ 14ον αἰῶνα, καὶ ἡ ἀποψις, ὅτι εἶναι παραπλανητικὰ τὰ σχετικὰ τεκμήρια καὶ οἱ φαινομενικῶς ἀνεξάρτητοι γεωργοὶ εἶναι «παροικοὶ» τοῦ Δημοσίου (fisc). Ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἢ σ. ἀπεφασίζει πολὺ εὐκόλως ὅτι οἱ πλείστοι τῶν αγροτῶν τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων ἦσαν «παροικοὶ» (most of the Macedonian peasants of the palaeologan empire were, I believe, «paroikoi», σ. 144). Τοῦτο, διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ιδιωτῶν γαιοκτημόνων, τῶν ἐχόντων κτήματα εἰς τὰ θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος, ὅπου ἦτο καὶ ὁ ὄγκος τῶν κτημάτων τῶν μονῶν τοῦ Ἁθῶ, ὅπως φαίνεται εἰς τὸ Παράρτημα I (Appendix I, σ. 300-305): «makes it impossible to think of the Macedonian population as one which included many independent peasants» (σ. 144). Πράγματι εἰς τὸ Παράρτημα I εἰς 120 περίπου τοποθεσίας (ἐὰν ἐξαίρεσωμεν τὴν παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν Κορακομονὴν καὶ τὰς παρὰ τὰ Σκόπια καὶ τὸ Στυπεῖον τοποθεσίας, μὴ συμπεριλαμβανομένας εἰς τὰ θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος) ὑπάρχουν 63 περίπου ἰδιώται γαιοκτήμονες, δηλαδὴ 2 περίπου κατὰ μέσον ὄρον εἰς ἑκάστην τοποθεσίαν. Πολὺ ὀλίγοι βεβαίως. Ἀλλὰ αἱ τοποθεσίαι αὗται (τὰ χωρία) εἶναι αἱ μόναι γνωσταὶ χάρις εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα καὶ δὲν καλύπτουν ὅλην τὴν ἑκτασιν τῶν Θεμάτων. Ὅτι, ἐν ἑμφανίζεται εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης ἀκόμη σώζεται τὸ χωρίον Καβάσιλα πρὸ τῆς Βεροίας καὶ τὰ κτήματα τοῦ Καβάσιλα δὲν ἀναφέρονται εἰς μοναστηριακὰ ἔγγραφα. Θὰ ἡμπορούσαμεν νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰ παραδείγματα. Δὲν ἐξάγεται λοιπὸν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ Παράρτημα I τὸ συμπέρασμα τῆς συγγραφῆς καὶ δὲν εἶναι «impossible to think» ὅτι ὑπῆρχον πολὺ περισσότεροι ἐλεύθεροι αγρόται καὶ ιδιωτικὰ κτήματα, ἂν δχι περισσότεροι ἐλεύθεροι τῶν «παροίκων» καὶ περισσότερα ιδιωτικὰ τῶν μοναστηριακῶν, εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Τί σημαίνει ὅμως ὁ ὅρος «παροίκος» ἀπὸ νομικῆς καὶ πρακτικῆς ἀπόψεως; Ἐρωτᾷ ἡ ἰδία ἡ σ. καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ ἐρώτημα (σ. 144 κ.ε.). Δὲν ἱκανοποιεῖ ὅμως ἡ ἀπάντησις. Ὁ «παροίκος» δὲν ἦτο βεβαίως δοῦλος μὲ τὴν ἐννοίαν τοῦ ὄρου κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν νόμον. Ἡμποροῦσε, λέγει ἡ σ., νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ιδιοκτησίαν του εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθέτην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ιδιοκτησίαν του, χωρὶς οὔτε τυπικὴν ἀδειαν τοῦ γαιοκτήμονος νὰ ζητήσῃ. Χωρὶς νὰ τὸ λέγῃ ἡ σ., πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἰδικὴν του προσωπικὴν ιδιοκτησίαν καὶ ὄχι βεβαίως ἰδιοκτησίαν τοῦ γαιοκτήμονος. Εἰς τὸν γαιοκτήμονα κατέβαλε τοὺς ὀφειλομένους εἰς τὸ Κράτος φόρους. Διὰ ποῖα κτήματα; Διὰ τὰ ἰδιόκτητα καὶ διὰ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτήμονος, τὰ ὁποῖα ἐκαλλιέργει; Δὲν λέγεται. Ἐπλήρωνεν εἰς αὐτὸν ἐνοίκιον (rent), διὰ νὰ καλλιερῇ κτήματά του καὶ ὀφείλειν εἰς αὐτὸν διάφορα τέλη καὶ ὑπηρεσίας (services), χωρὶς, ὑποτίθεται, νὰ ἔχῃ δικαίωμα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτήμονος. Δὲν γνωρίζομεν μόνον πότε ἡ σ. μὲ τὸν ὄρον «possessions of the peasant» ἐννοεῖ ἰδιοκτησίαν προσωπικὴν, χρησιςκτησίαν κτημάτων τοῦ γαιοκτήμονος ἢ κινητὴν περιουσίαν τοῦ αγρότου.

Ἡ σ. διαπιστώνει κατόπιν ἐπὶ παραδείγματων ἐκ τῶν ἐγγράφων ὅτι καθ' ὅλον τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ὑποτέλεια τοῦ «παροίκου» εἰς τὸν γαιοκτήμονα δὲν μετεβίβαζέτο εἰς ὅλους τοὺς ἀπογόνους τοῦ «παροίκου» (σ. 155). Δὲν ὑπάρχουν ὅμως τοιαῦτα ἐνδείξεις διὰ τὴν Μακεδονίαν τοῦ 14ου αἰῶνος: «No contemporary document provides a definite answer to the question of heritability of the status of 'paroikos' in the fourteenth-century Macedonia» (σ. 156). Ἡ ἰδία ὁμως ἡ σ. ὑποστηρίζει ὅτι «the grants to small lay landlords were, primarily, grants of revenues», παρεχωρεῖτο δηλαδὴ εἰς πρόσωπον ὀρισμένου ποσὸν εἰσοδημάτων, τὸ ὁποῖον διὰ τὴν παραχθῆ ἔχρειάζετο ὀρισμένης ἐκτάσεως κτῆμα καὶ ὀρισμένον ἀριθμὸν «παροίκων», ὅσοι «παροικοὶ» τυχὸν ἐπερίσσευον ἐδίδοντο εἰς ἄλλον γαιοκτήμονα (σ. 156). Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν πλεονασμάτων δὲν ἦσαν πλέον ὑποτελεῖς εἰς οὐδὲνα γαιοκτήμονα. Ἀφοῦ μάλιστα, ὅπως διαπιστώνει ἡ ἰδία ἡ σ. (σ. 157), προκειμένου περὶ μονῶν «It is likely that in granting a village to a monastery the state assumed that all the descendants of the inhabitants would be 'paroikoi' of the monastery». Καὶ «the partible inheritance system which predominated is another indication that the children of a 'paroikos' were expected to stay on the domain» (σ. 157). Καταλήγει λοιπὸν ἐπὶ τέλους ἡ σ. εἰς τὸ μόνον δυνατόν συμπέρασμα, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία καὶ παρ' ὅλον ὅτι ὑπάρχουν παρεκκλίσεις «in fourteenth-century Macedonia all of the descendants of a 'paroikos' were expected to remain on the domain or under dependence» (σ. 158).

The peasant holding and the telos. Τὸ σπουδαιότερον ζήτημα τῆς παραγράφου αὐτῆς εἶναι νὰ ἐξακριβωθῇ, ἐὰν ἡ ἀγροτικὴ ἐγκατάστασις, ἡ λεγομένη «στάσις» καὶ «στασιδίων», τοῦ «παροίκου», πλὴν ζώων, ἀμπελώνων ἢ κήπων μετ' ὀπωροφόρων δένδρων, ὡς καὶ γεωργικῶν μηχανημάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων οὗτος εἶχεν ἀπόλυτον κυριότητα καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπλήρων φόρον ἰδιοκτησίας (τέλος), περιεῖχε καὶ καλλιεργήσιμον γῆν. Ἐπ' αὐτοῦ ἡ σ. ὁμολογεῖ: «unfortunately, this question is not easy to resolve for the majority of peasant holdings» (σ. 161). Ἡ δυσκολία ἐγκτεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὰ «πρακτικά», πλὴν ὀλίγων ἐξαίρεσεων, δὲν ἐμφανίζεται ὁ ὅρος «γῆ», ὁ ὁποῖος σημαίνει ἀναμφισβητήτως καλλιεργήσιμον γῆν, ἐνῶ «virtually all 'praktika' includ 'zeugaria' in the peasants' 'staseis'» καὶ ὁ ὅρος «ζευγάριον» ἡμπορεῖ νὰ σημαίνῃ ἢ ἀπλῶς ζεῦγος βοῶν, ὁπότε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» δὲν εἶχε καλλιεργήσιμον γῆν, ἢ ἡμπορεῖ νὰ σημαίνει ζεῦγος βοῶν καὶ γῆν, ἢ ὅποια ἡμπορεῖ νὰ καλλιεργηθῇ ὑπ' αὐτῶν, ὁπότε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» κατεῖχε καλλιεργήσιμον γῆν ἰδικήν του. Ὑπάρχουν βεβαίως ἔμμεσοι ἐνδείξεις ὅτι οἱ ὅροι «ζευγάριον» καὶ «βοῦδιον» εἰς τὰ «πρακτικά» τοῦ 14ου αἰῶνος σημαίνουν ἀπλῶς ζῶα, χωρὶς ἀνάλογον γῆν (σ. 162). Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἄμεσοι ἀποδείξεις ἐξ ἐγγράφων τοῦ 14ου αἰῶνος, συγχρόνων πρὸς διασωθέντα «πρακτικά» Μονῶν, ὅτι οἱ ὅροι «ζευγάριον» καὶ «βοῦδιον» ἀναφέρονται εἰς ἔκτασιν ἀγροτεμαχίων, ὅπως π.χ. «γῆν ζευγαρίων τεσσάρων» (σ. 163, σημ. 42).

Ἡ σ. δὲν ἡμπορεῖ νὰ καταλήξῃ εἰς ὀριστικὸν συμπέρασμα: «It cannot be stated conclusively that the term did not designate land as well as oxen when it appeared in the list of peasant possessions in the fourteenth century. The evidence on either side of this question is far from conclusive» (σ. 163). Κάμνει ὁμως μερικὰς περιέργους σκέψεις: α) «Ἀποκλείνῃ πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ ἀγρότης, ὁ ὁποῖος ἔχει 'ζευγάριον' (βοῶν) ἔχει καὶ κληρονομικὰ δικαιώματα «κτησεως» (possession) ἐπὶ τεμαχίῳ γῆς καὶ ὅτι τὰ κληρονομικὰ ταῦτα δικαιώματα ὑποδηλοῦνται διὰ τὸν ὅρον 'ζευγάριον'. Ἐάν, πάντως, ἔχει δικαιώματα «κυριότητος» (ownership) ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ γῆς ἢ ἐάν τὸ ἀγροτεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸν γαιοκτήμονα, τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναπάντητον ἐρώτημα». — Ἐάν ὁμως ἡ κτήσις ζεῦγους βοῶν συνεπήγето καὶ κληρονομικὸν δικαίωμα «χρησικτησίας» (possession) ἐπὶ ἀγροτεμαχίου, τότε ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ὁ «παροίκος» «κυριότητα» (ownership) ἐπ' αὐτοῦ καὶ δὲν ὑπάρχει «open question».

β) «Είναι δυνατόν ή υποτέλεια του αγρότου να συνίστατο εις μέρος της μεταβίβασης της κυριότητος επί του αγροτεμαχίου απ' αυτόν εις τόν γαιοκτήμονα. Τά αρχικά του δικαιώματα ιδιοκτησίας επέζησαν εις υποτυπώδη μορφήν, ούτως ώστε τὸ 'ζευγάριον'—σημαίνον όχι μόνον βοῦς, ἀλλὰ καὶ τεμάχιον γῆς—ἐμφανίζεται ἀκόμη εις τὸν κατάλογον τῶν κτήσεών του καὶ πληρώνει ἀκόμη μικρὸν φόρον ἐπ' αὐ.οῦ». Περιεργα πράγματα. Διὰ ποῖον λόγον μετεβίβασεν ὁ «πάροικος» μέρος της κυριότητός του ἐπὶ της γῆς του εις τὸν γαιοκτήμονα; «this, however, is only a conjecture at this point», λέγει ή σ. (σ. 164). Δὲν θὰ ἦτο καλύτερα εἰκασία (conjecture), ὅτι τὸ «ζευγάριον» κατήντησε κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα μέτρον ἐπιφανείας γῆς (βλ. ἀνωτέρω «γῆν ζευγαρίων τεσσάρων»), καλλιεργούμενης ὑπὸ τοῦ «παροίκου», ἐπὶ της ὁποίας οὗτος εἶχε κληρονομικὴν χρησικτησίαν μόνον καὶ της ὁποίας ιδιοκτητὴς ἦτο ὁ γαιοκτήμων ή ή Μονή; Οὕτως ἐξηγεῖται ἴσως καλύτερον, διατὶ εἰς τὰ πλείστα «πρακτικῶς» ἀναφέρονται «ζευγάρια», ἐνῶ εἰς τὰς ὀλίγας περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὁ «πάροικος» ἔχει ιδιοκτήτην γῆν, ἀναφέρεται «γῆ» ή «χωράφιον» καὶ όχι «ζευγάριον» καὶ διατὶ οὐδέποτε ἀναφέρεται «ζευγάριον» προκειμένου περὶ ἐγκαταλειμμένων καὶ μὴ καλλιεργούμενων ἀγροκτημάτων, τὸν λεγόμενον «ἐξαλειμματικὸν στασίον», ὅπως διαπιστώνει ή ιδία ή σ. (σ. 162). Φυσικὸν θὰ ἦτο τότε καὶ τὸ λεγόμενον ὑπὸ της σ. ὅτι «villages which possessed large quantities of land tended to have a peasantry which owned relatively many 'zeugaria'» (σ. 164), ἀφοῦ ὁ ὅρος «ζευγάριον» χρησιμοποιεῖται προφανῶς ἐδῶ ὡς μέτρον ἐπιφανείας γῆς. Βεβαίως εἰς τὰς περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαριθμοῦνται διάφορα ζῶα τοῦ «παροίκου», τὸ «ζευγάριον» σημαίνει ἐκεῖ ζεῦγος βοῶν, οἱ ὅποιοι βόες, ὡς τὰ μεγαλύτερα ζῶα, τίθενται ἐπὶ κεφαλῇς τοῦ καταλόγου τῶν ζῶων, ἐνῶ ή ἔγγραφη ιδιοκτησία ἀκολουθεῖ μετὰ, ὡς παρατηρεῖ ή σ. (σ. 162). Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ «ζευγάριον» σημαίνει πάντοτε ζεῦγος βοῶν μόνον. Τοῦτο διησθάνθη ή σ. λέγουσα: «either the terms have different meanings when they appear in different documents, or one must revise the current idea that a 'zeugarion', when it appears in a 'praktikon', refers simply to oxen» (σ. 163). Τὰ πράγματα ὁμοσ φανάζουν δυνατότερα ἀπὸ τὴν συγγραφέα, ή ὁποία δὲν τολμᾷ νὰ ἀποφασίσῃ καὶ ταλαιωρεῖ τὸν ἀναγνώστην της.

Παρά τὰς κοπιώδεις ἀναλύσεις (Table V-3, σ. 165) καὶ τὰς γραφικὰς παραστάσεις (Graph V-1, σ. 166-171) δὲν ὑπάρχουν προβλήματα οὐδὲ ἀπρόβλεπτοι διαπιστώσεις εἰς τὰ ἄλλα θέματα της παραγράφου, ὅπως εἶναι ή κατανομή τῶν ἄλλων περιουσιακῶν στοιχείων (ἀμπελώνων, βοιδίων, προβάτων, αἰγῶν) μετὰ τῶν «παροίκων» της Λαύρας καὶ τῶν Ἰβήρων. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ή παρατήρησις, ὅτι τὰ ἀποτελέσματα της ἐπιδρομῆς τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309 καὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων τοῦ 1320 κ.έ. εἶναι ὁρατὰ καὶ εἰς τὴν δραματικὴν ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ προβάτων καὶ αἰγῶν εἰς τὰ κοπάδια, τὰ ἀναγραφόμενα εἰς τὰ «πρακτικὰ» τῶν τριῶν ἀπογραφῶν ἀπὸ τοῦ 1321-1341 (σ. 174).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν φόρον ιδιοκτησίας («τέλος»), ὁ ὁποῖος ἐπληρῶνετο δις τοῦ ἔτους, κατὰ Μάρτιον καὶ Σεπτέμβριον, εἰς τὸ Δημόσιον ή τὸν γαιοκτήμονα καὶ τοῦ ὁποίου τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα μετὰ ή σ. εἰς τοὺς πίνακες V-4, V-6 καὶ V-7 (σ. 177-179), ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ παρατηρήσεις της: α) ὅτι ὑπῆρχεν ἐλάχιστον κατώτατον ὅριον εἰς τὴν φορολογίαν (floor), τὸ ὅποιον ἐπληρῶνον καὶ οἱ μὴ ἔχοντες περιουσιακὰ στοιχεῖα, β) ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἦτο ἀντίστοιχον πρὸς τὸ «καπνικόν», τὸν παλαιὸν βυζαντινὸν φόρον διὰ πᾶσαν καπνίζουσαν ἐστίαν ἀσχέτως περιουσίας, καὶ γ) ὅτι ή βάσις της φορολογίας δὲν ἦτο ή αὐτή διὰ πᾶσας τὰς καλλιεργητικὰς ὁμάδας (household).

Συμπληρωματικοὶ φόροι καὶ ἡμέραι προσωπικῆς ἐργασίας κατ' ἔτος (ἀγγαρεῖαι), ὁφειλόμενοι εἰς τὸν γαιοκτήμονα, κλείουν τὴν παράγραφον αὐτήν.

Alienation of the holding and inheritance. Ἡ σ. διαπιστώνει (σ. 182-191) ὅτι χωράφια καὶ ἀμπελώνες ἐπωλοῦντο πολλάκις ὑπὸ «παροίκου» εἰς Μονὴν ή ιδιώτην. Αἱ μοναὶ τοῦ 'Α-

γίου Ὅρους κατέχουν ἔγγραφα, ὅπου πωλοῦνται ἢ δωρίζονται ἀγοτεμάχια ὑπὸ χωρικῶν εἰς τὰς Μονὰς καὶ οἱ χωρικοὶ αὐτοὶ εἶναι πολλάκις «παρόικοι». Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ περιπτώσεις, πολὺ ὀλιγώτερες, τοιούτων πωλήσεων καὶ μεταξὺ «παροίκων». Εἰς ὅλας ὁμως αὐτὰς τὰς πωλήσεις λέγεται ρητῶς ὅτι ὁ «παρόικος» κατέχει τὸ πωλούμενον ἀγοτεμάχιον μὲ πλήρη κυριότητα (δεσποτικῶς) ἢ ὅτι ἀποτελεῖ τοῦτο κληρονομίαν του (ἀπὸ πατρικῆς ἢ γονικῆς ὑποστάσεως—κατὰ λόγον γονικότητος), ὁπότε εἶναι ὁ ἴδιος «γονικῆς». Ὁ πιθανὸς λόγος τῶν πωλήσεων εἶναι ἡ ἀδυναμία καταβολῆς φόρων ἢ ἐπὶ τμηματικῆς πωλήσεως ἡ ἐξεύρεσις μέσων καλλιιεργείας τοῦ ὑπολοίπου τοῦ κτήματος.

Ἐχουν λοιπὸν οἱ «παρόικοι» τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ἐκτὸς τῶν γαιῶν τοῦ γαιοκτῆμονος, τὰς ὁποίας καλλιεργοῦν ὑποχρεωτικῶς, καὶ ἰδιόκτητον καλλιεργήσιμον γῆν, πολὺ περισσότερην παρ' ὅσην διεπίστωσε μέχρι τοῦδε ἡ σ., ἡ ὁποία κάμνει τὴν ἐξῆς ὥραν παρατήρησιν: «Δὲν ὑπάρχει ἐνδεΐξις, ὅτι αἱ Μοναὶ-γαιοκτῆμονες εἰς τὴν Μακεδονίαν εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἀποστερήσουν ἓνα δοῦλον ἀπὸ ὅλα τὰ κλητὰ ἀγαθὰ τοῦ ἢ νὰ ἐκχωρήσουν τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ 'παροίκου' εἰς ἄλλον τινά, ὅπως συνέβαιναν εἰς τὸ Φραγκικὸν Πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως» (σ. 182). Ποῦ εἶναι λοιπὸν ὁ ἐκφευδαλισμὸς τῆς γῆς καὶ τῶν ἀγροτῶν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος τὸν 14ον αἰῶνα;

Δὲν ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τίποτε τὸ ἀξιόλογον εἰς τὰς ἐκ τῶν πραγμάτων γενομένας, κατὰ τὰς διαπιστώσεις τῆς συγγραφῆς, τροποποιήσεις εἰς τὸ παραδεδομένον σύστημα κληροδοτήσεως κατ' ἴσας μερίδας τῶν κληρονομῶν, τὸ ὅποιον ἄλλως θὰ ἐπέφερεν ἀντι-οικονομικὸν καταταχισμόν τῆς πατρικῆς κληρονομίας τῶν «παροίκων».

The peasant and the landlord. Ὁ τίτλος τῆς παραγράφου αὐτῆς δὲν καλύπτει σαφῶς τὸ περιεχόμενόν της. Ἡ σ. ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος ἡ περιουσιακὴ κατάστασις τῶν «παροίκων» χειροτέρευσε ὅχι τόνον ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ κληρονομικοῦ συστήματος τῆς κατατμήσεως τῆς πατρικῆς περιουσίας εἰς τοὺς κληρονόμους, ὅσον ὡς ἀποτέλεσμα ἄλλων παραγόντων ἀποσταθεροποιήσεως τῆς περιουσίας τῶν (σ. 221/2).

Ὡς τοιούτους παράγοντας ἡ σ. σημειοῖ μεγάλον βαθμὸν μεταναστεύσεως «παροίκων», ὀφειλομένης ὅχι τόνον εἰς τὸ κληρονομικὸν σύστημα, ὅσον εἰς περιουσιακοὺς λόγους: «Property seems to be an important factor in keeping the peasants on their land» (σ. 204). «The peasant population as a whole was becoming poorer as the fourteenth century progressed, and this is a fact which cannot be wholly explained by the inheritance system» (σ. 206). Καταδεικνύει βεβαίως τοιαύτην πώχευσιν ὁ πίναξ V-II (σ. 209), ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου ὑπὸ τῆς σ. δὲν ἰκανοποιεῖ. Ἡ σ. ἀποδίδει τοῦτο εἰς δύο παράγοντας: α) «First, as the population decreased, lands which had been cultivated may have return to fallow». Ἐδῶ ὁμως ὑπάρχει «φάυλος κύκλος». Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν καλλιεργησίων ἐκτάσεων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀριθμητικὴν ἐλάττωσιν διὰ μεταναστεύσεως τῶν καλλιεργητῶν «παροίκων» ἢ ἡ μετανάστευσις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψιν ἀκαλλιεργητῶν τῶν καλλιεργησίων ἐκτάσεων; Ἐάν συμβαίνει τὸ πρῶτον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐκτάσεων. Ἐάν συμβαίνει τὸ δεύτερον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν μετανάστευσιν; β) «second there seems to exist a pressure that led to the alienation of peasant holdings and to the transfer of these lands out of the peasant community». Καὶ τὰ κτήματα ταῦτα δὲν περιήρχοντο εἰς χεῖρας ἄλλων γεωργῶν «παροίκων», ἀλλὰ «sales and donations of land benefited the landlord, in this case the monastery» (σ. 208). Ἡ σ. ἐπιφέρει παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὸ χωρίον Βραστά, ὅπου «the population of the village was not only smaller in 1321 than it had been in 1300, it was also much poorer» (σ. 210). Καὶ ἐν γένει: «it was generally rare in this period for the population of a village to increase over time, so that there must be special factors at work here» (σ. 211). Καὶ τοῦτο παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὰ χωρία τῆς Λαύρας Γραδίστα καὶ Σέλας παρατηρεῖται αὐξησις εἰς πληθυσμὸν καὶ εἰς «βοῦδια» κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν.

Ὡς «special factors» θεωρεῖ ἡ σ. α) αὐτοκρατορικὴν πίεσιν, διὰ τὰ περιέλθουν ἰδιωτικὰ κτήματα εἰς Μονὰς, καὶ φέρει δύο παραδείγματα : Ἐνα ἐκ Μ. Ἀσίας, ὅπου κτήματα παρὰ τὴν Σμύρνην τῶν «παροίκων» ἀδελφῶν Γουναρποῦλων περιέρχονται δι' ἀναγκαστικῆς πωλῆσεως κατόπιν αὐτοκρατορικῆς πίεσεως εἰς τὴν μονὴν Λεμβιατίσσης. Ἐκ τοῦ μεμονωμένου καὶ διὰ τὴν Μακεδονίαν μακρυνοῦ παραδείγματος αὐτοῦ ἡ σ. συμπεραίνει: «the kind of forced sale of lands to the monasteries which appears in these documents was no doubt common in this period» (σ. 211/2). Ἐνα δεύτερον ἀπὸ τῶν χωρίων Κριτζιανὰ εἰς τὴν Χαλκιδικὴν τοῦ κατεπανικίου Καλαμαριάς, ὅπου ἐλεύθεροι κτηματῖαι, ἔχοντες κτήματα εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, ἀρνοῦνται νὰ τὰ παραχωρήσουν εἰς τὴν μονὴν Χελανδαρίου, ὅταν ὁλόκληρον τὸ χωρίον Κριτζιανὰ ἐδωρήθῃ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' τὸ 1321 εἰς τὴν Μονὴν αὐτήν, καὶ διατάσσονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος «νὰ μὴ προβάλλουν ἀντίστασιν πρὸς τὴν Μονὴν εἰς τὴν κυριότητά της ἐπὶ τοῦ χωρίου». Ἄνκαι δὲν εἶναι σαφές εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ ἀντίστασις αὐτῆ τῶν μικροκτηματιῶν πρὸς τὴν Μονὴν καὶ ἄνκαι ἡ ἰδία ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «Byzantine Macedonia does not provide case histories as complete as those of the Gounaropoulois» (σ. 212), ἐν τούτοις προχωρεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα: «if such pressures could be brought on small, independent proprietors it is not surprising that the possessors of the 'paroikoi' also should diminish over time, presumably falling under the complete control of the monasteries» (σ. 212/3). Ἐχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ σ. ἀγωνίζεται νὰ κάμῃ ὁμολέταν χωρὶς αὐγὰ, διὰ νὰ θρήνῃ τὴν προκατάληψιν τῆς περὶ ἐκφεουδαλισμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα.

Ὡς «special factor» τῆς μειώσεως πληθυσμοῦ καὶ κτημάτων θεωρεῖ ἡ σ. β) τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν-γαιοκτημόνων νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν περιουσίαν. Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν ἐνδιαφέροντος διακρίνει εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἀγρότας τὸ πρῶτον ἐγκαθιστάμενους εἰς κτήματα τῆς Μονῆς, ὅπως ἦσαν οἱ ἀκτήμονες καὶ μὴ ἀνήκοντες μέχρι τοῦδε ὡς «πάροικοι» εἰς οὐδέν, οἱ χαρακτηριζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀπογραφῶν ὡς «ἐλεύθεροι», σπανίως ἐδίδοντο ὑπὸ τῆς μονῆς καλλιέργησιν ἐκτάσεις ἢ ἀμπελῶνες (σ. 213). Αὐτοί, ὡς δεικνύει ὁ πίναξ V-2 (σ. 160), εἶχον πολλὰ μικροτέραν ἰδιοκτησίαν καὶ ἐπλήρωνον πολλὸ ὀλιγότερους φόρους. Ὅθεν συμπεραίνει ἡ σ. «this fact suggests that the monasteries had no interest in granting substantial plots to their 'paroikoi'» (σ. 214). Δὲν εἶναι ὅμως σαφές τί σημαίνει «granting substantial plots» εἰς τοὺς νέους αὐτοὺς «παροίκους», οἱ ὅποιοι ἐγκαθιστάμενοι ἐκαλλιεργοῦν πλέον κτήματα τῆς Μονῆς. Πρέπει ἴσως νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἡ Μονὴ δὲν ἐπῳλεῖ εἰς αὐτοὺς καλλιεργησίμους ἐκτάσεις, ἀφοῦ δὲν ἐνδιαφέρετο νὰ ἔχῃ «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν; Ἦσαν ὅμως εἰς θέσιν οἱ νέοι αὐτοὶ ἀκτήμονες «πάροικοι» νὰ ἀγοράσουν κτήματα; Πῶς ἐξάγεται λοιπὸν τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα τῆς συγγραφῆς; Παρεμπιπτόντως παρατηρητέον: Οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἦσαν πολλὸν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐμφανιζομένους εἰς τὰ «πρακτικά», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφαῖς ἀποδεδειγμένως παρέλιπον πολλὰς τὸν χαρακτηρισμὸν των ὡς «ἐλεύθερων» (σ. 213). Πῶς ὅμως δὲν ἐξίσωνον αὐτοὶ τὴν σημειουμένην ὑπὸ τῆς σ. σταδιακὴν μείωσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων»;

Τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν ἀποδίδει ἡ σ. εἰς τὸ ὅτι «the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν τὴν βοηθεῖ ὅμως πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμα τοῦ «πρακτικοῦ» (σ. 215) διὰ τὸ (παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν) χωρίον τῆς Μамυτζιδanos, ὅπου οἱ «πάροικοι» ἔχουν «εὐγάρια» ἰδικῆς τῶν καλλιεργησίμου γῆς καὶ ἄλλην ἰδιοκτησίαν, διὰ τὴν ὅποιαν πληρώνουν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος»), καλλιεργοῦν 600 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος καὶ ἔχουν ἐνοικίσει 1.500 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος, τῆς ὁποίας μοιράζονται μετ' αὐτοῦ ἐξ ἰσῶν τὰ προϊόντα. Πῶς συμβιβάζονται ταῦτα με τοὺς προηγουμένους ἰσχυρισμοὺς τῆς σ. καὶ διατὶ αὐτὴν τὴν

φορὰν δὲν γενικεύει ἡ σ., ὡς συνήθως, τὰ ἐκ τοῦ παραδείγματος συμπεράσματα: Ἡ ἰδία ὁμως ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τῶν μονῶν ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὰ συμφέροντά των, διότι αἱ ἔχοντες τὸν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος») τῶν ἐχόντων ἰδιωτικὰ κτήματα «παροίκων» τῶν, τὸν ὅποιον εἰσέπραττον αὐταὶ ἀντὶ τοῦ Δημοσίου, καὶ β) ἔχοντες τὸν παράγοντα, ὁ ὅποιος συνέβαλλεν εἰς τὴν σταθερὰν παραμονὴν τῶν «παροίκων» τῶν εἰς τὰ κτήματα τῆς Μονῆς, τὴν προσωπικὴν δηλαδὴ ἀκίνητον περιουσίαν αὐτῶν (σ. 214). Δὲν φαίνεται λοιπὸν πολὺ πειστικὴ καὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἡ ἑρμηνεία τούτου ὑπὸ τῆς συγγραφῆς: «the fact that the monasteries do not appear to have acted in a way which would increase peasant property is only explicable if we assume that the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν πειθόμεθα ὁμως ὅτι αἱ Μοναὶ εἶχον τοιαύτην ἀντιοικονομικὴν πολιτικὴν, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ οἱ «ἐλεύθεροι» ἐμφανίζονται εἰς τὰ «πρακτικὰ» πτωχότεροι.

Ἡ σ. κατόπιν κουράζεται ἐξετάζουσα διαφόρους περιπτώσεις, διὰ νὰ καταστήσῃ σαφὲς τὸ γνωστὸν εἰς τοὺς εἰδικούς, ὅτι «τέλος» καὶ «μορτὴ» ἢ «δεκαετία» εἶναι δύο διαφορετικοὶ φόροι. Ὁ πρῶτος εἶναι φόρος ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας θεμελιῶνων τοιαύτην καὶ ὀφειλόμενος εἰς τὸ Δημόσιον ἢ τὸν προνοϊάριον. Ὁ δεῦτερος εἶναι ἐνοίκιον εἰς εἶδος μὴ θεμελιῶν ἰδιοκτησίαν καὶ ὀφειλόμενον εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην τοῦ κτήματος. Ὀνομάζει ὁμως τοῦτον ἡ σ. «φρουδαλικὸν φόρον» (σ. 215-221).

Πιστεύουσα, τέλος, ὅτι οἱ «πάροικοι» «did not flourish under these ties of dependence» καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «the bleak picture of decline which the patriarch Neilos painted at the end of the century, attributing it to the disasters which invasions had wrought on the countryside, had actually begun much earlier» (σ. 222). Ἡμεῖς συμφωνοῦμεν μᾶλλον μετὰ τοῦ Πατριάρχου.

Τὸ Κεφ. VI ἀφιερώνει ἡ σ. εἰς τὴν μελέτην τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας (Size and movements of population, σ. 223-226). Ὡς δεικνύει ὁ πίναξ αὐτῆς VI-1 (σ. 226), διαπιστοῦται πράγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμητικοῦ μεγέθους τῶν καλλιερρητικῶν ὁμάδων (households), ἡ ὁποία δὲν ὀφείλεται εἰς διάσπασιν τῶν πολυμελῶν οἰκογενειῶν εἰς περισσοτέρας ὀλιγομελεῖς (individuation), ἀφοῦ δὲν παρατηρεῖται συγχρόνως προοδευτικὴ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀλιγομελῶν οἰκογενειῶν (σ. 225-228).

Ἡ σ. παραδέχεται ὅτι ὠρισμέναι περιπτώσεις ἐλαττώσεως ἢ καὶ αὐξήσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλονται εἰς ἱστορικὰ γεγονότα ἐχθρικῶν ἐισβολῶν, ὡς ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, καὶ ταύτας ἀναφέρει ἡ σ. (σ. 223-241), ἐν γένει ὁμως πιστεύει ὅτι μετανάστευσις εἶναι ὁ λόγος τῆς μείωσης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «migration played an important role, both in the cases of increasing population and in the cases where the population decreased» (σ. 242). Ἡ μετανάστευσις αὐτῇ, ὅχι μόνον ἀήθης αὐτῇ καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ ἐκπληκτικῶς μεγάλῃ (σ. 253), ὀφείλεται κατὰ τὴν σ. εἰς τὸν συνδυασμὸν καταστροφικῶν γεγονότων, ὅπως ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, ἡ ὁποία ἡλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1320-1321, καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Ἀνδρονικοῦ Β' καὶ Ἀνδρονικοῦ Γ', ὁ ὁποῖος ἡλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1338-1341, καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ «πάροικοι» ἐγένοντο ὀλονὲν πτωχότεροι καὶ μέρος αὐτῶν ἐκκινητότερον: «the effects of these wars, coupled with the fact that the 'paroikoi' were poor and becoming progressively poorer, made mobile a significant part of the population» (σ. 254). Ἡ σ. λοιπὸν δέχεται ὡς αἷτιον τῆς ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ οἰκονομικοῦ παράγοντας: «it is possible to show that economic factors played a role in the mobility of the population» (σ. 254).

Τοῦτο καταδεικνύεται κατὰ τὴν σ. (Table VI-11, σ. 256/7) ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ πλουσιώτεροι εἰς «ζευγάρια» καὶ ἀμπελῶνας καλλιερρητικὴν ὁμάδες εἶναι αἱ σταθερότεροι, ἐμφανιζόμεναι καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀπογραφάς, ἐνῶ αἱ ἀσταθεῖς τοιαῦται, αἱ ἐμφανιζόμεναι μόνον

είναι μία ἐκ τῶν ἀπογραφῶν, εἶναι αἱ πτωχότεραι. Τὸ ἀσταθέστερον στοιχεῖον εἶναι οἱ «ἐλεύθεροι»: «the most unstable element in the population was the households consisting of «*eleutheroi*» (σ. 255), οἱ ὅποιοι εἶναι καὶ οἱ πτωχότεροι.

Ἐὰν ὁμῶς ἡ διαπίστῳσις τοῦ Ostrogorsky, ὅτι οἱ «ἐλεύθεροι» δὲν εἶναι παρὰ πρόσφυγες «πάροικοι» (σ. 258), γίνῃ ἀποδεκτὴ, τότε ἡ μετακινήσις τῶν εἶναι ὁ λόγος τῆς πτωχείας τῶν καὶ ὄχι ἡ πτωχεία τῶν ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς τῶν. Ἀφοῦ δὲ οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἐγένοντο πρόσφυγες λόγῳ τῶν γνωστῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων, τότε αἱ ἀναστατώσεις εἶναι ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς τῶν, τῆς πτωχείας τῶν καὶ τῆς κατὰ τόπους ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὄχι οἰκονομικοὶ λόγοι, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι αἰτία τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Δὲν ἀποδέχεται ὁμῶς τὴν διαπίστῳσιν τοῦ Ostrogorsky (Feodalite κτλ., σ. 331, 333) ἡ σ. λέγουσα: «but, when the rest of the population is also seen to include people who moved in and out of the domain but who were not designated as ‘*eleutheroi*’, mobility can no longer be considered as a distinguishing feature of the category of ‘free’ peasants» (σ. 258). Δὲν λησμονοῦμεν ὁμῶς τὴν παρατήρησιν τῆς σ. (σ. 213/4), ὅτι οἱ ἀπογραφεῖς δὲν ἐσημεῖονον πάντοτε εἰς τὰ «πρακτικά» τὸν χαρακτηρισμὸν «ἐλεύθερος», ὁπότε τὸ «not designated as ‘*eleutheroi*’» δὲν εἶναι βέβαιον καὶ κλονίζει τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν τῆς συγγραφῆς, τοῦτο δὲ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Ostrogorsky. Ἀλλωστε ἡ σ. παραδέχεται ἡ ἰδία ὅτι αἱ πολεμικαὶ ἀναστατώσεις ἦσαν εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ αἰτία μετακινήσεως ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «the movement of people within Macedonia was also caused, in specific cases, by catastrophic events such as invasions» (σ. 260). Τοιαῦτα ἀναστατώσεις ἦσαν, ὡς γνωστόν, ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν (1307-1309) καὶ οἱ πόλῃμοι τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1321-1322, 1327-1328) καὶ τὰ ἀποτελέσματά τῶν μαρτυροῦνται τὸ 1322 καὶ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ, I, 137-138 (βλ. σ. 261). Τὸ δὲ 1341 ἐγκαταλείπονται τὰ χωρία Ὁρηλὸς καὶ Δοβροβίεϊκας τῆς μονῆς Ἰβήρων εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος λόγῳ ἐπιδρομῆς Τούρκων πειρατῶν (σ. 261). Ἡ ἰδία ἡ σ. λέγει ὅτι οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ «πάροικοι», οἱ ὅποιοι λόγῳ τῶν γεγονότων ἐκινούντο μεταξὺ Σερρῶν καὶ Θεσσαλονίκης εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατέφευγον καὶ εἰς ἄλλα κτήματα Μονῶν εἰς ἀσφαλεστέραν θέσιν ἡ ἴσως εἰς κτήματα ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων ἢ εἰς ὠχυρωμένας πόλεις ἢ ἐγίνοντο λησταὶ τῆς ὑπαίθρου (σ. 263/4). Αἱ Μοναί-γαιοκτήμονες, προσπαθοῦσαι νὰ ἀναπληρώσουν τὰ κενὰ, ἐγκαθίσταν εἰς τὰ κτήματά τῶν νέας οἰκογενεῖας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἢ «ἐλεύθεροι», πρόσφυγες «πάροικοι» ἐξ ἄλλων τόπων, ἢ προήρχοντο ἀπὸ μὴ μοναστηριακὰ κτήματα ἢ προήρχοντο ἀπὸ τόπων ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας. Ἀλλὰ «these efforts failed and monastic revenues declined» (σ. 265).

Ὑπάρχει λοιπὸν πράγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «παροίκων» καὶ μείωσις τῶν περιουσιακῶν τῶν στοιχείων εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὰ ταραγμένα ἔτη τοῦ πρώτου ἡμισέως τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀλλὰ ἡ σ. δὲν μᾶς ἐπεισέν ὅτι ταῦτα ὀφείλονται εἰς τὰς πτωχὰς οἰκονομικὰς καὶ καταπιεστικὰς κοινωνικὰς συνθήκας διαβιώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ λόγῳ ἐκφευδαλισμοῦ τῶν «παροίκων» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ τελευταῖον Κεφ. VII ἡ σ. μελετᾷ τὰς φυσικὰς κινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου (Natural movements of population, σ. 267-298), ὀνομάζουσα οὕτω τὰς φυσικὰς μεταβολὰς εἰς τὴν σύστασιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας τῆς Μακεδονίας λόγῳ αὐξομειώσεως τῆς ἀναλογίας ἀρρένων πρὸς θήλεις, νέων πρὸς ὀρίμους καὶ ἡλικιωμένους καὶ ἀριθμοῦ τέκνων πρὸς ἀριθμὸν γονέων, διὰ τὰ προκαθορισθῇ τὸ δημογραφικὸν μέλλον τῆς ἐν λόγῳ κοινωνίας.

Ὑποστηρίζουσα ὁρθῶς ἡ σ. ὅτι ἡ ἀπογραφή ἐνὸς ἀπογραφῆος δίδει πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, μὴ παραλείπουσα γυναῖκας ὡς φορολογικῶς ἀμελητέας, ὡς ὑπὸ τινων ἐλέγχθῃ, ἀφοῦ καὶ γυναῖκες ἐμφανίζονται ἔχουσαι φορολογικὰς ὑποχρεώσεις, καὶ μὴ περιοριζομένη εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἀνδρῶν καλλιεργητῶν (labor force), ὡς ἐπίσης ὑπὸ τινων

ἐλέχθη, αφού καταγράφει και μικρά παιδιά γεννηθέντα μεταξύ δύο πλησιοχρόνων απογραφών, παρατηρεί ότι μεταξύ των απογραφών του 1300-1301 και του 1320-1321 εις τὸ χωρίον Γομάτου ἔχομεν μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Ἰβήραν, και μικρὰν αὐξήσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Λαύρας (Table VII-2, σ. 274). Προκειμένου περὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου, τὸ φαίνονμεν δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309 (σ. 269-271). Πῶς ὅμως ἐξηγεῖται και τί ἡμπορεῖ νὰ σημαίη τὸ φαινόμενον, δὲν λέγει ἡ συγγραφεὺς. Χωρὶς στοιχεῖα δὲν ἐρμηνεύεται μεμονωμένον φαινόμενον.

Προκειμένου περὶ τοῦ δυσκόλου ζητήματος τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἡλικίας τῶν ὑπὸ μελέτην «παροίκων» τῶν απογραφῶν διὰ συγκριτικούς σκοπούς, ἡ σ. προβαίνει εἰς θεωρητικὴν κατασκευὴν, διαιροῦσα τὸν πληθυσμὸν εἰς τρεῖς ομάδας ἡλικιᾶν: 1) Μέχρι 20 ἐτῶν (age I), 2) Ἀπὸ 20-45 ἐτῶν (age II), και 3) ἀπὸ 45 ἐτῶν και ἄνω (age III), και κατατάσσει τοὺς «παροίκους» τῶν απογραφῶν εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς ομάδας με κριτήρια, τὰ ὁποῖα δίδουν δι' αὐτοὺς τὰ «πρακτικά», π.χ. ὁ ἔξων ἐγγονοῦς, ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς «γέρον» και ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος και εἰς τὰς τρεῖς απογραφὰς ἀπὸ 1300-1341 πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν τρίτην ομάδα (age III). Ὁ ἔξων ἄγαμα τέκνα και ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος εἰς τὰς δύο πρώτας απογραφὰς τοῦ 1301 και 1321 πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν δευτέραν ομάδα (age II) και τὰ σαφῆς νέα άτομα εἰς τὴν πρώτην ομάδα (age I).

Ὁμολογοῦσα ὅτι τὰ κριτήρια ταῦτα δὲν εἶναι ἀσφαλῆ, αφού δὲν γνωρίζομεν τὴν συνήθη ἡλικίαν γάμου και δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὅλοι συνήπτον γάμον, παραδέχεται ὅτι αἱ τεθεῖσαι ἡλικίαι διὰ τὴν κατάταξιν εἰς τὰς τρεῖς ομάδας παραμορφώνουν τὴν εἰκόνα τῶν ομάδων. Ἀγαμοὶ τῆς age I ἡμπορεῖ νὰ μὴ εἶναι πλέον νέοι και ὡς ἔξων ἡ age I διογκοῦται εἰς βάρος τῆς age II. Τὰ ἄγαμα τέκνα τῆς age II ἡμπορεῖ νὰ ἔχουν προχωρημένην ἡλικίαν και οὕτως ἡ age II διογκοῦται εἰς βάρος τῆς age III. Οὕτω κατὰ τὴν πρώτην ἀπογραφὴν τοῦ 1300-1301 ἡ age III εἶναι ἡ ἰσχυρότερη και ἡ age I ἡ παχύτερη (σ. 274/5). Βάσει λοιπὸν μιᾶς πρώτης κατανομῆς τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰς τρεῖς ἀναφερθείσας ομάδας (Table VII-3, σ. 277) και μιᾶς διορθωμένης τοιαύτης (Table VII-4, σ. 278), ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι «the age structure of our population changed significantly from 1300-1301 to 1338-1341». Ἡ ἀναλογία τῶν ἡλικιωμένων ἀτόμων εἰς τὸν πληθυσμὸν ἡῤῥησεν, ὡς και ἡ τοιαύτη τῶν ἀτόμων μέσης ἡλικίας. Ἡ αὐξήσις ἐγένετο εἰς βάρος τοῦ νεωτέρου στοιχείου τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ ὁποῖον ὑπέστη μείωσιν (σ. 280). Τὸ θλιβερὸν δημογραφικὸν συμπέρασμα τῆς σ. εἶναι ὅτι, ἄνκαι πρὸς τὸ παρὸν (1301-1341) ἡ πλέον παραγωγικὴ ομάδα, ἡ δευτέρα ομάδα (age II), εἶναι ἰσχυρά, εἰς τὸ ἀπώτερον μέλλον ἡ μὴ παραγωγικὴ ομάδα, ἡ τρίτη ομάδα (age III) θὰ αὐξάνῃ προστιθεμένων εἰς τοὺς ἐπιζώντας αὐτῆς τῶν γηρασκόντων τῆς δευτέρας ομάδος, ἐνῶ ἡ νέα παραγωγικὴ ομάδα, ἡ πρῶτη age I και τώρα age II, θὰ εἶναι ὀλιγαριθμότερη παρ' ὅσον αὐτὴ ἦτο πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν: «would be lower than during the previous forty years» (σ. 284).

Τὴν διατυπωθεῖσαν ἀντίρρησην, ὅτι ἡ μείωσις τῆς age I ὀφείλεται εἰς μεταπήδησιν μελῶν τῆς λόγφ γάμου εἰς τὴν age II, τοῦτου σημαίνοντος διὰ τὸ μέλλον αὐξήσιν τοῦ ἀριθμοῦ τέκνων και αὐξήσιν τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τοῦ πληθυσμοῦ, καταπολεμεῖ ἡ σ. (σ. 284, σημ. 21) διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι: «the reproduction rate of the population tended to decline over time», ὡς τοῦτο καταδεικνύεται στατιστικῶς διὰ τοῦ πίνακος VII-7 (σ. 286), ὁ ὁποῖος δίδει τὸ ὅλον ἐλαττούμενον κατὰ ἀπογραφὴν ποσοστὸν ἀπογόνων τῶν ομάδων ἡλικιῶν II και III, ὡς και διὰ τοῦ πίνακος VII-8, σ. 290, ὁ ὁποῖος δεικνύει στατιστικῶς τὸ ποσοστὸν ἐπιζήσαντων ἀπογόνων κατὰ τὴν γόνιμον ἡλικίαν τῶν ἀναγαφομένων εἰς τὰ «πρακτικά» ζευγῶν (2, 15). Καὶ ἐπιλέγει ἡ συγγραφεὺς: «the information which is being examined here presents the most persuasive and striking evidence of decline in the population of the monastic 'paroikoi' of Macedonia in the fourteenth century» (σ. 291/2).

Ὁ λόγος τῆς δραματικῆς αὐτῆς μείωσης τοῦ ἀριθμοῦ γεννηθέντων καὶ ἐπιζησάντων τέκνων εἰς τὰ μοναστηριακὰ κτήματα (ἀπὸ ἀναλογία 3.5 κατὰ ζεῦγος γονέων μείωσης εἰς 2.15 ἐντὸς 40 ἐτῶν) εἶναι, λέγει ἡ συγγραφεὺς, «probably complex». Παραδέχεται ὅτι «the uncertainties of the first decade of the fourteenth century and the civil war of the 1320' had very unsettling effects on the rural population. Also we are clearly witnessing not only a movement of people out of the monastic domains but also a decline in the birthrate» (σ. 292). Ἐὰν ὁμως τὰ φαινόμενα ταῦτα ἦσαν ἀποτέλεσμα τῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων τῆς ἐποχῆς, τότε ἐπρόκειτο εἰς τὸ μέλλον ὑπὸ εἰρηνικὰς συνθήκας νὰ ἐξαλειφθοῦν καὶ δὲν ὀδηγοῦν εἰς τὸ ἀπαισιόδοξον τῶν προβλέψεων τῆς συγγραφέως.

Καὶ τώρα τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῆς ὅλης ἐργασίας τῆς συγγραφέως μὲ τὰς ἰδικὰς τῆς λέξεις: «the life of the Macedonian peasant in the fourteenth century was very difficult. He was oppressed; he had little property and little freedom, and was at the mercy of natural and human hazards. Death was a constant companion. Disease had played an important role in the sortness of life of the peasant population; but economic exploitation and political upheavals exacerbated the already difficult conditions of existence» (σ. 298).

Πολὺ ζοφερά εἰκόν. Ἄς τὴν φωτίσωμεν ὀλίγον: Λέγει ἡ συγγραφεὺς ὅτι ὁ Μακεδὼν ἀγρότης: «he had little property», ἡ ἰδία ὁμως εἶπεν ὅτι οὗτος εἶχεν ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν, ἀμπελῶνας, κήπους, ὀπωροφόρα δένδρα, ζῶα καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα (σ. 182 κ.έ.): «(he had) little freedom», ἡ ἰδία ὁμως εἶπεν ὅτι οὗτος ἠμποροῦσε νὰ μεταβίβῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθήκην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του, χωρὶς ἄδειαν τοῦ γαιοκτημῆνος (σ. 144 κ.έ.). Ὅλα τὰ ἄλλα: «natural and human hazards», «death», «disease» καὶ «political upheavals» ἦσαν κοινὰ δι' ὅλον τὸν πληθυσμὸν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν τὴν μοῖραν μόνον τῶν «παροίκων» τῶν μοναστηριακῶν καὶ τῶν λαϊκῶν κτημάτων.

Παρ' ὅλα ταῦτα προκύπτει διὰ γενναίαν ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἐκόστισεν εἰς τὴν συγγραφέα τεράστιον κόπον καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τῆς ἀναγνωρισθῇ. Αἱ πηγαὶ τῆς δυστυχῆς ἦσαν περιορισμέναι καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς καὶ δὲν ἠμποροῦσαν νὰ στηρίξουν ὅσα ἤθελε νὰ στηρίξῃ ἡ συγγραφεὺς, οὐδέποτε ὁμως ὑλικὸν πηγῶν ἐβασανίσθη τόσοι εἰς χεῖρας ἐρευνητοῦ.

Ἄνκαί ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων τὰ συμπεράσματά τῆς ὄφειλον νὰ εἶναι περιορισμένα καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς, ἡ σ. ἐλαχτάρισε γενικώτερα συμπεράσματα καὶ παρεσύρθη εἰς τοιαῦτα, παρ' ὅλον ὅτι ἔχει τὴν ἐπιστημονικὴν τιμότητα νὰ ἀμφισβητῇ τὴν ἰκανότητα τῶν πηγῶν τῆς νὰ στηρίξουν τοιαῦτα γενικώτερα συμπεράσματα καὶ τὴν πρόνοιαν νὰ παρουσιάσῃ τὰς πολλὰς εἰς αἰσθάνειαν προσωπικὰς τῆς ἐκτασίας (most probable, I suggest κ.τ.).

Ἀρχίσασα κάπως θορυβωδῶς μὲ τὴν γεννηθεῖσαν εἰς ἄλλα καθεστῶτα ἰδέαν τοῦ «ἐκφροουδαισμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, σιγὰ-σιγὰ κατὰ τὴν ἐρευνάν τῆς ἐγκαταλείπει σιωπηρῶς ἕκ τῶν πραγμάτων τὴν προκατάληψιν τῆς αὐτῆς καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐργασίας τῆς οὐδὲ ἕαν ἀναφέρει τὴν λέξιν «ἐκφροουδαισμός».

Παρ' ὅλον ὅτι πολλὰ συμπεράσματά τῆς δὲν πείθουν, μᾶς ἔδωκε α) καλὴν εἰκόνα τῆς δημογραφικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων» εἰς τὰ κτήματα τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους μεταξὺ Ἀζίου καὶ Στρυμόνος, ἄνκαί ἡ εἰκὼν αὐτὴ θὰ ἦτο πολὺ διάφορος, ἐὰν δὲν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν καλύπτει τὸ ὑλικόν τῆς, αἱ ἀναστατώσεις τῆς εἰσβολῆς τῶν Καταλανῶν καὶ τοῦ πολέμου τῶν δύο Ἀνδρονικῶν, καὶ β) πρότυπον δημογραφικῆς μελέτης, τὸ ὅποιον θὰ ἐξευτελίσῃ πᾶσαν μελλοντικὴν τοιαύτην, ἐὰν δὲν τὸ μιμηθῇ αὕτη.